

КАТЕГОРІЯ КОНКУРЕНЦІЇ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЕВОЛЮЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ

Викладено теоретичні положення конкуренції представників класичної школи економічної думки. Розглянуто економіко-математичний підхід до концепції досконалої конкуренції та умов її здійснення. Проаналізовано позиції дослідників монополістичної, недосконалої конкуренції та наукові аспекти визначення сутності й закону конкуренції на сучасному етапі економічного розвитку.

На сучасному етапі розвитку економіки конкурентна боротьба набуває глобального характеру. Вона точиться як на мікрорівні, зокрема на рівні підприємств, так і на рівні галузей в межах держави, на рівні країн у міжнародному масштабі. В умовах економічних криз проблема конкуренції загострюється. Розуміння сутності та динаміки цього процесу у різних школах економічної думки дає можливість системно й цілісно будувати стратегію суб'єкта ринкових відносин на різних рівнях його функціонування, що й зумовлює актуальність обраного дослідження.

Питання теорії конкуренції найбільш глибоко висвітлені зарубіжними ученими, насамперед представниками класичної політекономії А. Смітом і Д. Рікардо. Подальші дослідження проводилися А. Маршаллом, Е. Чемберліном, Дж. Робінсоном, П. Хейне, Ф. Хайєком, Дж. Стіглером, М. Портером, Дж. Кейнсом, Ф. Найтом, П. Самуельсоном, Л. Ерхардом та ін. Серед сучасних дослідників проблеми конкуренції присвятили свої праці Г. Азоев, С. Кваша, М. Малік, Б. Пасхавер, Б. Рубін, Р. Фатхундінов, О. Шпичак, А. Юданов та ін. Різноманітність підходів до розуміння конкуренції та наукові суперечки, які точаться навколо цього поняття вимагають аналітичного огляду цієї проблеми.

Метою статті є дослідження динамічних змін у наукових підходах до розуміння сутності й змісту категорії «конкуренція» різних шкіл економічної думки на історичному шляху суспільного розвитку для поглибленого розуміння тенденцій, які відбуваються у сучасній вітчизняній економіці та економіці зарубіжних країн.

Цілісні теоретичні положення про рушійну силу конкуренції з'явилися в середині XVIII ст. у працях

класиків політичної економії, де найбільша увага приділялася цінній конкуренції. А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» уособлював конкуренцію з «невидимою рукою» ринку, яка є його автоматичним рівноважним механізмом. Він сформулював поняття конкуренції як суперництва або чинника, що зумовлює підвищення ціни при недостатній пропозиції та зниження її при надмірній пропозиції. На прикладі цінної конкуренції вчений довів, що сукупність дій окремих товаровиробників на ринку встановлює ціни, які впливають на вибір кожного окремого споживача, проте самі ціни підкоряються сукупності індивідуальних реакцій.

Сміт виділяв такі умови конкуренції: 1) конкуренти повинні діяти незалежно та не в змові; 2) число конкурентів повинно бути достатнім, щоб виключити надмірні доходи; 3) суб'єкти ринку повинні володіти достатнім знанням про ринкові можливості; 4) на основі цих знань має базуватися свобода дій суб'єктів ринку; 6) необхідно достатньо часу, щоб обсяг та спрямованість потоку ресурсів стали відповідати бажанню власників.

Конкуренцію він визначав як процес реакції на нову силу та спосіб досягнення нової рівноваги. Він помітив, що чим чисельніші економічні суперники, тим швидше між ними виникатиме боротьба за переваги через підвищення чи пониження цін: «Якщо весь капітал виявився розподілений серед двадцяти торговців, то їх конкуренція була б набагато сильнішою, а можливість змови між ними з метою підвищення цін набагато меншою» [1, с. 252;503]. Без дії централізованого управління існують суворі правила поведінки, згідно з якими вільна конкуренція на ринках урівноважує галузеву норму прибутку та встановлює оптимальний розподіл ресурсів між галузями. Модель досконалої конкуренції повністю виключає будь-який свідомий контроль над ринковими процесами та забезпечує максимальне задоволення потреб. В подальшому, ідея цінного регулювання ринку за

допомогою конкуренції набула розвитку у праці Д. Рікардо «Принципи політичної економії та оподаткування». Вчений відмітив, що вирішальне значення у встановленні балансу цін відіграє конкуренція.

Слід зазначити, що до кінця XIX ст. поняття конкуренції не зосереджувало на собі особливу та системну увагу. Цей термін у всій структурі класичної та неокласичної економічної теорії довго трактувалося як щось очевидне. Поступово склалася детально розроблена концепція досконалої конкуренції, яка після першої світової війни була прийнята в загальній теоретичній літературі.

Дж. Кернс, англійський економіст, один з останніх представників класичної школи, відійшов від концепції запропонованої А. Смітом. Він визначив стан вільної конкуренції, як такий при якому товари обмінюються пропорційно затратам (праці та капіталу) на їх виробництво.

Наступним етапом розвитку концепції конкуренції є аналітичний підхід до цієї проблеми із застосуванням математичних методів. Значні уточнення були зроблені французьким економістом А. Курно. У своїй роботі «Дослідження математичних принципів теорії багатства» він дослідив, що вплив конкуренції досягає своєї межі, коли кожне окреме виробництво D_k стає не відчутним не тільки відносно загального виробництва $D=F(p)$, але також відносно похідної $F'(p)$, отже окремо взяте виробництво може бути вилучене із Z і це не призведе до помітної зміни ціни на товар [2, с. 279]. Ринкова конкуренція є недосконалою до тих пір, поки ціна перевищує граничні витрати фірми і ця різниця наближається до нуля, коли число конкурентів наближається до нескінченості.

Трактування конкуренції представника неокласичної школи політекономії А. Маршалла дещо відрізнялося від його сучасників і було близьким до її визначення А. Смітом. Його основне твердження полягало в тому, що «сили попиту і пропозиції діють вільно, не існує об'єднання торговців з обох сторін, кожен виступає самостійно внаслідок чого розгортається вільна конкуренція, тобто покупці безперешкодно конкурують з покупцями, так само як продавці безперешкодно конкурують з продавцями. Проте, хоча кожен виступає сам за себе, припускається, що його інформованість про діяльність інших є достатньою» [3, с. 1150–1205]. Тим самим він обґрунтував механізм автоматичного встановлення рівноваги на ринку за допомогою досконалої (чистої) конкуренції та дії законів граничної корисності

та граничної продуктивності. У дослідженнях економістів, які працювали до А. Маршалла, тривалість періоду стійкості рівноваги на ринку не відігравала явної ролі, оскільки основна класична теорія — це теорія довгострокового періоду. В ній не приділялося особливої уваги на період, протягом якого тільки частина ресурсів є рухомою. У роботі Маршалла була запропонована теорія аналізу часткової та довгострокової стійкої рівноваги на ринку.

Концепція досконалої конкуренції була повністю сформована в роботі одного із засновників Чиказької школи економіки Ф. Найта «Ризик, невизначеність та прибуток». У своєму дослідженні він спробував аналітично побудувати суспільство досконалої конкуренції та протиставити цю ідеальну досконалу конкуренцію фактам повсякденного життя. Умовами існування досконалої конкуренції Ф. Найт вважав: повну обізнаність усієї сукупності учасників ринку щодо цін; повну мобільність усіх економічних ресурсів; необмежену подільність товарів та їх однорідність; незалежність дій суб'єктів ринку, яка виключає всі форми таємних змов, будь-яку монополію чи тенденцію до монополії [4, с. 172–193].

Підсумовуючий висновок у дослідженні досконалої конкуренції заробив лауреат Нобелівської премії Дж. Стіглер. Він запропонував термін «ринкова конкуренція», оскільки вважав, що досконала ринкова конкуренція буде існувати при наявності невизначено великої кількості торговців (з яких жоден не контролює значної частки попиту чи пропозиції), що діють незалежно на досконалому ринку. Досконалий ринок — це ринок, де торговці мають повну інформацію про всі ціни попиту і пропозиції. Проте досконалий ринок не може бути ідентифікований терміну «конкуренція», оскільки досконалий ринок може існувати і при монополії, в умовах якої легше досягнути стану повної поінформованості [2, с. 290].

Підтвердженням значимості цієї категорії слугують слова К. Маркса, який у своїй праці «Капітал» писав: «Жодна категорія економіки, навіть сама перша — наприклад, визначення вартості, — не стає дійсною по іншому як через вільну конкуренцію» [5, с. 70].

На початку XX ст. змінилися сталі погляди на конкуренцію, яка розглядалася лише як цінова, та її роль в економіці через неспроможність існуючої моделі розкрити суть конкурентної діяльності. Критики досконалої конкуренції дотримуються позиції, що вона є нереалістичною та дає емпірично недосконалу модель реального світу порівняно з концепціями недосконалої та монополістичної конкуренції [6]. Вони вказу-

вали на елементи монополії, що існували в економіці, й не знаходили їх відображення у концепції цінової конкуренції. Важливу роль у формуванні цієї позиції відіграв англійський економіст П. Саффа. Він стверджував, що ситуація монополії типовіша для ринку, порівняно із ситуацією конкуренції.

Дослідженню процесів ціноутворення в умовах монополізації економіки поклали дві, практично одночасно опубліковані праці – «Теорії монополістичної конкуренції» (1933) Е. Чемберліна та «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933) Дж. Робинсон.

Вклад американського економіста Е. Чемберліна полягає в тому, що він був першим, хто ввів в економічну теорію поняття «монополістичної конкуренції». Це було викликом традиційній економічній науці, згідно положень якої конкуренція і монополія – взаємовиключні поняття. Згідно з поглядом Чемберліна, більшість економічних ситуацій являють собою явища, що включають і конкуренцію, і монополію. Він зробив висновок, що ціни – не вирішальний інструмент конкуренції, оскільки у створенні попиту акцент робиться на рекламу, якість товару, обслуговування споживачів. Це означає, що в умовах монополістичної конкуренції еластичність попиту за ціною падає при зростанні еластичності попиту за якістю [7, с. 35].

Дж. Робинсон (1903–1983), англійський економіст, представниця кембріджської школи в політичній економії, як і Чемберлін, у своїй найвідомішій праці «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933), досліджувала ті ж проблеми – зрушення в механізмі ринкової конкуренції, монополізацію ринку, механізм монополістичного ціноутворення [8, с. 148]. Як прихильниця кейнсеанства, вона позитивно оцінювала роль державних регуляторів ринку. Дж. Робинсон відкрила явище «недосконалості» конкуренції. Про це, на її думку, свідчить те, що конкуренція між фірмами в другій половині 30-х років ХХ ст., тобто після Великої депресії, істотно відрізняється від «досконалої» конкуренцією ХІХ ст. Дані відмінності були пов'язані з активним розвитком нецінової конкуренції, зокрема поширенням маркетингу і проникненням маркетингової ідеології у діяльність підприємців, а головне – способів антимонопольного регулювання та норм антимонопольного законодавства у країнах зі сформованою ринковою економікою.

В подальших дослідженнях категорії конкуренції виділявся її макро- і мікроекономічний аспект, втрачувалися її функції та прояви у сучасній економічній системі. Основні наукові підходи до визначення сутності конкуренції ряду вітчизняних та зарубіжних науковців представлено у табл.

Таблиця

Наукові підходи до визначення сутності конкуренції

№ п/п	Автор, наукова праця	Теоретичні підходи до визначення конкуренції
1	М. Фрідмен, Ф. Хайек «Про свободу» [9]	Найефективніша процедура відкриття, яка веде до виявлення найкращих способів досягнення цілей
2	М. Портер «Конкуренція» [10]	Суперництво серед існуючих конкурентів часто зводиться до прагнення усіма засобами досягти вигідного положення, використовуючи тактику цінової конкуренції, просування товару на ринок та інтенсивну рекламу
3	Ю. Рубін «Теорія та практика підприємницької конкуренції» [11]	Конфліктна форма суперництва за відносно кращі умови виробництва та збуту товарів, що зумовлює реалізацію конкурентами цільових настанов в області максимізації доходів, збереження та примноження стану, підвищення конкурентоспроможності
4	А. Юданов «Конкуренція: теорія та практика» [12]	Боротьба фірми за обмежений обсяг платоспроможного попиту споживачів, що ведеться фірмами на доступних їм сегментах ринку
5	Р. Фатхутдінов «Управління конкурентоспроможністю організації» [13]	Процес управління суб'єктом своїми конкурентними перевагами на конкретному ринку для отримання перемоги чи досягнення інших цілей в боротьбі з конкурентами за задоволення об'єктивних та суб'єктивних потреб в рамках законодавства чи в природних умовах
6	Г. Азоєв «Конкуренція: аналіз, стратегія і практика» [14]	Суперництво між окремими юридичними та фізичними особами (конкурентами), які зацікавлені у досягненні однієї і тієї ж мети. З точки зору підприємства такою метою є максимізація прибутку за рахунок завоювання уподобань споживачів
7	Л. Ерхард «Добробут для всіх» [15]	Найефективніший засіб для досягнення і забезпечення добробуту, що дає можливість всім споживачам користуватися результатами прогресу
8	С. Клименко, Т. Омеляненко, Д. Барабась, О. Дуброва, «Управління конкурентоспроможністю підприємства» [16]	Прояв об'єктивних процесів у господарській діяльності: зниження витрат виробництва або задоволення потреб споживачів. Суперництво при цьому виступає як видима її частина, предмет розгляду в економічних доктринах.

Л. Ерхард зводить значення конкуренції до наступних моментів [15]:

— конкуренція забезпечує найефективніше функціонування ринкового механізму і тим самим сприяє максимізації суспільного багатства, встановлює відповідність між доходами і вкладеними факторами виробництва, в т. ч. між заробітною платою та затратами праці, і тим самим підтримує соціальну справедливість;

— конкуренція обмежує ріст цін і забезпечує доступність товарів і послуг для основної частини населення.

Дослідження необхідності примусового втручання в дію вільної конкуренції були проведені Ф. Хайеком у праці «Дорога до рабства». Вчений зазначав: «Ефективне використання конкуренції виключає одні види примусового втручання в економічне життя, проте допускає інші, що сприяють розвитку конкуренції та вимагають іноді певних дій зі сторони уряду. ... Будь-які спроби контролювати ціни та кількість товарів віднімають у конкуренції здатність координувати зусилля індивідів, оскільки коливання цін в цих випадках перестають відображати зміни кон'юнктури і не можуть слугувати надійним орієнтиром для індивідуальної діяльності Законодавство повинно бути спеціально побудоване для охорони та розвитку конкуренції» [17, с. 60].

Проведення глибоких досліджень категорії конкуренція та умов її функціонування зумовили формування закону конкуренції. Зокрема Р. Фатхутдинов приходить до висновку, що закон конкуренції — це закон, згідно з яким у світі відбувається об'єктивний процес постійного підвищення якості продукції та послуг, зниження їх ціни. Закон конкуренції являє собою об'єктивний процес «вимивання» з ринку неякісної дорогої продукції [13, с. 73]. Дж. Мілль вважав конкуренцію основним регулятором цін, заробітної плати, ренти, вона сама по собі є законом, що встановлює правила цього регулювання.

У праці «Управління конкурентоспроможністю підприємства» автори зазначають, що закон конкуренції — один з найважливіших загальних економічних законів розвиненого товарного виробництва, якому внутрішньо притаманна боротьба окремих товаровиробників за споживача їхньої продукції. Ця боротьба змушує їх постійно вдосконалювати процес виробництва, впроваджувати найновіші досягнення НТП, нові форми організації виробництва, прогресивні системи заробітної плати — тобто все те, що сприяє продуктивності праці та якості продукції [16, с. 14].

Висновок. Від початку формування поняття «конкуренція» до сучасності багато науковців приділяли

увагу дослідженню змісту цієї категорії. В процесі еволюції теоретичні підходи до визначення конкуренції набували ознак багатовекторності та багатоаспектності. Це зумовлено змінами суспільного розвитку, які призводять до загострення економічної конкуренції й поповнюють її сутність новими характеристиками. Розуміння сутнісно-змістовних ознак конкуренції, чинників, що її формують, змін, які відбуваються в національній економіці під впливом зовнішнього і внутрішнього середовища, має важливе значення для прийняття на державному і місцевому рівнях виважених управлінських рішень та посилення ринкових позицій.

Використані джерела

1. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / Адам Сміт. — К.: Рорт-Ройал, 2001. — 594 с.
2. Стиглер Дж. Совершенная конкуренция / Джордж Стиглер // Вехи экономической мысли. Теория фирмы; под ред. В.М. Гальперина. — С.Пб.: Экономическая школа, 1999. — Т. 2. — 536 с.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии / Альфред Маршалл. — М.: Директ-Медиа, 2012. — 2127 с.
4. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Френк Найт; пер. с англ. — М.: Дело, 2003. — 360 с.
5. Коган А. В творческой лаборатории Карла Маркса (План экон. исслед. 1857—1859 гг. и «Капитал») / Альберт Коган. — М.: Мысль, 1983. — 174 с.
6. Самуельсон П. Монополистическая конкуренция — революция в теории / Пол Самуельсон // Вехи экономической мысли. Теория фирмы; под ред. В.М. Гальперина. — С.Пб.: Экономическая школа, 1999. — Т. 2. — 536 с.
7. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции / Эдвард Чемберлин. — М.: Экономическое наследие, 1996. — 375 с.
8. Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций / Агапова И. И. — М.: Издательство ЭКМОС, 1998. — 248 с.
9. Хайек Ф. О свободе / Ф. Хайек, М. Фридмен. — М.: Социум; Три квадрата, 2003. — 182 с.
10. Портер М. Конкуренция / Майкл Портер; пер. с англ. — С.Пб.: Вильямс, 2002. — 495 с.
11. Рубин Ю.Б. Теория и практика предпринимательской конкуренции: [учеб. для студ. вузов] / Рубин Ю. Б. — [7-е изд.]. — М.: Маркет ДС, 2008. — 608 с.
12. Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика: [учеб.-практич. пособие] / Юданов А. Ю. — М.: Акалис, 1996. — 272 с.
13. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации / Фатхутдинов Р. А. — М.: Эксмо, 2005. — 544 с.
14. Азоев Г.Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика / Азоев Г. Л. — М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. — 208 с.
15. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Людвиг Эрхард; пер. с нем. — М.: Дело, 2001. — 335 с.
16. Управління конкурентоспроможністю підприємства: навч. посіб. / [Клименко С. М., Омеляненко Т. В., Барабась Д. О. та ін.]. — К.: КНЕУ, 2008. — 520 с.
17. Хайек Ф. Дорога к рабству / Фридрих Хайек; пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2005. — 264 с.